

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємодіями між державами та регіонами. Однак, даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864-1922) ввів у науку поняття "геополітика", розуміючи під нею "доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен" [26, 9]. Фактично, геополітика Р.Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм вчителем Фрідріха Ратцеля (1844-1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф.Ратцеля "Політична географія", в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті [40, 419]. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д.Мілютіна, А.Сяссарєва, Х.Мольке-старшого і А.Шайфена геополітика була "військовою статистикою", тобто синтезом фізичної і економічної географії [30, 681-682]. Проте, політичні події, на які було так багате XX ст., швидко зробили цю мову галузь знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І.Г.Усачова, що "геополітика швидко як динамічна дисципліна, творці її прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися" [40, 423].

Можливо, саме тому, наукову діяльність К.Хаусхофера (1869-1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістичним рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищезазначений німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча "зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині "усвідомленню простору" [35, 799]. Ще далі пішов, очолюваний К.Хаусхофером німецький журнал "Zeitschrift für Geopolitik", в якому геополітика розглядалася як наука "про відношення землі та політичних процесів", мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це "географічний розум держави" [26, 9].

Безперечно, наукові розробки К.Хаусхофера та його "школи" мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин "життєвого простору", хоча вони в значній мірі поступалися геополітичним схемам англійського вченого Хелфорда Джорджа Макіндера (1861-1947), окресленими у його праці "Географічна вісь історії" [22]. Схема Макіндера доволі проста: "Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом". Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905-1983), що "саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання"

[3, 191-192]. Своєю теорією Х.Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

"Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, - розмірковує Р.Арон. - І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім – завдяки своїм розмірам або своїй якості – є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться – економічну чи стратегічну. *Ідеології життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеології природних кордонів* – до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізму, так і *грабіжницькому протекціонізму (protection of a predator type)*" [3, 196-197].

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо "ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Хелфорда Дж.Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувалися владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії" [34, 18].

У період після закінчення Другої світової війни закономірно знову вичувався німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім Рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в "холодній війні", створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами [36, 38]. В післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-

стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів [39, 147].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це призвело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше за всі роки напльнення, до геополітики доцільно віднісся "Советский энциклопедический словарь" (1989): Геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою "політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту" [20, 9]. З того часу в Росії та Україні з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття "геополітика", або модернізувати попередні. Дозволимо собі зупинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як "науки, системи знань про контроль над простором", виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний [26, 10]. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін "геополітика" у науковому сенсі має, принаймні, два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний" [20, 10]. Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цій дисципліні, "настільки розпливчатої і одночасно виразної та захоплюючої" [15, 12]. Вчений вважає, що "геополітика – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона знаходиться на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм", а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: "географічний рельєф як доля". "Геополітика, - пише в іншому місці своєї праці А.Дугін, - це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися виключно люди, які брали активну участь в процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі". Отже, "геополітика – це наука управляти" [15, 12-14].

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін "геополітика" став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте "це ніскільки не полегшує

завдання з'ясування його змісту" [9, 4]. Нерідко, констатує К.Гаджієв, "під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які знаходяться в полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень" [9, 4]. К.Гаджієв переконаний, що "гео" в понятті "геополітика" означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно викликане позначати всевітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всевітньому контексті [9, 38]. Ще в середині 70-х років американський політолог К.Грей визначив геополітику як науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем і світовою політикою" [34, 18].

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що привело до утворення дефіциту професійних політиків [13, 5]. В.Дергачов вважає, що найкраще визначення геополітиці дав К.Хаусхофер, а тому немає сенсу придумувати щось нове [13, 7]. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував "розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути, на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин" [14, 15-16].

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мається на увазі "сукупність заходів держави, спрямованих на розв'язання звадливих проблем її функціонування як територіально-політичної системи – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоеність державної території, недоторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак – складової національної ідеї – і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої

геополітики. Завдання зовнішньої геополітики – встановити такі зв'язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності” [14, 16-17]. Таким чином, М.Дністрянський поділяє геополітику на “внутрішню” і “зовнішню”, твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики” під геополітикою розуміють “політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо” [39, 146]. Визнається роль географічного чинника, але він не вважається вирішальним, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є “синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені” [39, 147]. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романіста Моріса Дрюона: “Державі зовсім не обов'язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень”.

Автори колективної монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти”, з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, зробленим К.Хаусхофером, а з другого – не заперечують сентенцій А.Дугіна [15, 30-32]. Хоча, при цьому зауважують, що “геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири” [15, 33]. Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як “теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектива їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних і інших факторів” [11, 113].

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С.Переслегін, який під нею розуміє “триєдність науки, технології та трансценденції”. Із виключно формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і,

нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика – не теорія позиційної гри на світовій шахівниці [30, 682].

Геополітика використовує три групи методів: загальнонаукові – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; загальні – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; емпіричних досліджень – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо [36, 32]. Системний метод, яким добре володів Т. Парсонс (1902-1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т.Парсонс констатував: “... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такій спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням”. Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів [26, 31].

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, націй, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. Порівняльний метод передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. Історичний метод вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми “минуле – сучасне – майбутнє”. Нормативно-ціннісний метод надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. Функціональний метод вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. Метод структурно-функціонального аналізу передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. Інституціональний метод спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. Антропологічний метод на перше місце ставить не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо) [26, 31-34].

В теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є метод гри. В цьому плані заслуговує на увагу та асідаке схвалення “Самовчитель гри на “Світовій шахівниці”, розроблений

російським вченим С.Переслєгіним. Його "транспортна теорема" дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники - інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування "транспортної теореми" був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений С.Переслєгіним у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. "інфраструктурний показник" починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби "перебудова" не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними - в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал - Волга [29, 704-705].

Відоображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* - вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* - визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* - збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* - теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності [36, 32].

Ще не так давно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін як геоekonomіка, геоekологія, геokультура тощо. Одні дослідники називають геоekonomіку складовою частиною геополітики, інші - геостратегією. В сучасних умовах предметом геоekonomіки вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб'єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей*. Суб'єктами геоekonomіки є національні корпорації, які приймають активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С.Переслєгін сучасний геоekonomічний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи носять індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила геоekonomічної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чотири частини світу: *південь* - спеціалізується на

лоїндустріальному виробництві; *схід* - розвиває класичну індустрію; *захід* - царство високих технологій; *північ* - випускає інтелектуальну сировину [29, 721-723].

Сьогодні *геоekonomіка* - наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом [12, 7]. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та геоekonomічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* - стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори та *геомари* - енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розкаїтас. Отже, вся справа в пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність [12, 43]. В.Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: *геополітичні, геоekonomічні, соціокультурні та геоekологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція "центр - периферія". В сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: євроєвропейські (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами до Союзу); трансoкеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою воз'єднання державно-цивілізацій [12, 57]. Якою ж має бути геоekonomічна стратегія в ХХІ ст.? На думку В.Дергачова "ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів ("добре" чи "погано") економічними ("ефективно" чи "неефективно") становить головну загрозу стабільності капіталістичного суспільства... Геоekonomічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдасться створити критичну масу думаючих людей" [12, 105-107].

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, в той же час, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Принаймні, прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та

Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ призводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в XXI ст. інтерполіси можливо правитимуть світом [12, 141-142]. Наймогутнішими регіональними угрупованнями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Ідучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проект трансmodalних коридорів. Зокрема, програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікаціям тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з геоеконімікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак, геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про "обіг ідентичності": їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту [29, 725].

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої "демографічної кризи", коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім'ї, але й безпосередньо призводить до бідності. "Незручність дітей" проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С.Переслегін у своїй "демографічній теоремі" доводить, що народження першої дитини віддаляє сім'ю до межі початкового майнового стану, народження другої – переводить до більш нищого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім'ї [29, 730]. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіти дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім'ї. В сучасній Росії середній показник не підвищується позначки 1,2 дітей у сім'ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік [29, 730].

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова – близько 20-22 відсотки. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й "старіння народу". Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей

працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р. питома вага молоді віком 15-28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу і культури" [11 а, 289]. На початку XXI ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Мальтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо [22 а]. Але факт залишається фактом, що демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І нарешті, необхідно зупинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх необхідно віднести наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних відносяться: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми [28, 32].

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 1998 р. на громади послідовників християнства припадало 95%. Переважна більшість віруючих – православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямком в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестанських церков найбільшою є Всеукраїнський Союз Об'єднаних Християн-Балтистів [28, 421-424].

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямком є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина

Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ [28, 424-426]. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризується складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу [28, 426].

До класичних законів геополітики відносяться: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиставленні *телуократії* ("сухопутної могутності") та *таласократії* ("морської могутності"). Держави телуократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телуократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телуократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода,

символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Х.Макіндера, Р.Арон цілком справедливо підмітив: "З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної невблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишаться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островах або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завланими із суходолу" [3, 192-193]. Безперечно, правий Р.Арон, підсумовуючи: "Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу" [3, 193].

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телуократія велику жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телуократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Алфред Тайєр Мехен вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду [23, 42]. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А.Мехена, причина цьому "лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійській колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі" [23, 71]. В середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телуократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати "зоряні війни", щоб побачити

до яких висот дійшло це протистояння. З розпадом СРСР та світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П.Кальвокорессі висловив цікаві міркування: "З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого – капіталізм торжествувал, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою – як своєю власною, так і міжнародною" [19, 108].

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю "Кінець історії?", в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, в також збройних конфліктів. Однак, виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн в різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Хантінгтона "Зіткнення цивілізацій", в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Ф.Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протистояння. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протистояння, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання території перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії [18, 175-176].

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протистояння детально проаналізував сучасний російський вчений Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протистояння* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного

розвитку. *Цивілізаційне протистояння* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протистояння має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протистояння* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів [18, 184-189]. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку [18, 224].

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог А.Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії – явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї "світової революції" та "планетарне панування Третього Рейху") [15, 21-22].

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Мова йде про одне з ключових понять геополітики – "Берегову зону", або "Rimland" – фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча "берегова зона" згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893-1943). На його думку, саме "Rimland", а не "Heartland", як твердив Х.Макіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують "Heartland", отже "той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках" [26, 67]. А.Дугін називає "Rimland" "ключовою категорією", "островом і кораблем", "прикордонною зоною" тощо. Більш розвинув ідею "берегової зони" геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі "Море – Коустленд ("Rimland") – Континент ("Heartland")". Через цю "берегову зону", яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В.Дергачов вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів –

головний геополітичний плацдарм [13, 106]. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму "берегова зона" стає "зоною життєвих інтересів" окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОМ В.Дергачов говорить про ЕВРАМАР – важливий "двигун" духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар'єром проти "морської стихії" відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під "відкритим суспільством" і "вестернізацією" В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв'язків. Часто вживається поняття *геостратегічний простір* – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань [11, 114].

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне – територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях; перехресне – простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне – безперервний простір; геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав [26, 24-25].

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який утверджує в якості двигуна історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* – особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього справа не дійшла, геополітики розрізняють *біполярний світ* – двополярність (наприклад протиставлення двох супердержав – СРСР і США) та *багатопольний* – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний*

світ – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітиками називаються *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півлісцяць* – берегові території Євразії; *зовнішній півлісцяць* – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* – водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* – те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* – серцевина землі, "географічна вісь історії" за Х.Макіндером; *rimland* – "берегові землі" за Х.Макіндером [15, 579-589].

Сучасні геополітики також вживають терміни "геополітична ситуація", "геополітичне оточення", "геополітичне становище". Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під *геополітичним оточенням держави* розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* – це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* – сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, оснований на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку [11, 113-114].

Тісно пов'язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р.Арон частіше вживав

поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: "Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвемо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* – це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці" [3, 69]. Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р.Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н.Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г.Моргентау – 8, Р.Штайнмец – 8, то Р.Арон запропонував трьохланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір*, який *окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аласка в США, Калінінградська область в Росії) [34 а, 139]. Одним із перших дослідив проблему кордону Дж.Н.Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення [26, 26]. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатило політичний лексикон терміном "прозорі кордони" [34 а, 140].

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф.Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці "Народознавство (Антропогеографія)" німецький мислитель говорить про утворення так званих "різких" кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими "різкими" чи штучними кордонами були "країни китайських стін, турецьких і козацьких валів" [33, 179]. Карл Хаусхофер присвятив цій проблемі спеціальну працю "Кордони в їх географічному і політичному

значенні", всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К.Хаусхофер емоційно заявляв: "...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії... Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адаже будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінійно, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби – перш за все кордон..." [40, 17].

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917-1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки [5, 104].

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і доволно тлумачуючи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України протягом 1994-1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні – 1) становив: у 1994 році – 0,8; у 1995 – 0,92; у 1996 – 0,95. Протягом 1997-1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано [14, 107].

Одна з головних категорій геополітики – *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу

життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протидія; *інтереси паралельні* – інтереси без антагонізму, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, співпадіння в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав [11, 212-216].

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* – 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні [11, 616].

На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війни, які, за словами Р.Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям” [3, 157]. Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевицем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному

просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства” [3, 158]. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію” [3, 158].

Говорячи про принципи миру, Р.Арон вводить поняття *мир страху* – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення*..., який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили” [3, 164-166]. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р.Арона “вселенської імперії”. Застосує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *завикуванні, підривній діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами [3, 173].

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов'язане з розповсюдженням насильств у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної

зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об'єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм [11, 564].

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р.Арон називає загальною і формальною: "досконалі" війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є міждержавними, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вишого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського" [3, 160]. Розрізняють також війни *феодалні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації [11, 89].

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними оponentами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи посереднього впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна таємна* – всі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. [13, 89-93]. Застосовується навіть термін *екоцид* – масове знищення рослинного і

тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу [13, 616].

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у XX столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого під час війн XX ст. загинуло 175,214 млн. чоловік, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні – 51,09% та в локальних війнах – 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах XX ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в XX ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах – 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн. чоловік (28,87%) [20 а, 245]. Описуючи "Карібську кризу" в жовтні 1962 р. російський вчений Д.Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до каналського кордону, склали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму [38 а, 80]. Разом з тим, Д.Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття до них відносяться тільки 37 з 127 [38 а, 40]. Значних втрат війни завдали і українському народові. У XX ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло всього понад 12,38 млн. українців [20 а, 255].

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. Н.Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648-1814), *Віденська* (1815-1918), *Версальська* (1919-1945), *Потсдамська* (1945-кінець 80-х – початок 90-х рр.) та *Біловельська* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів) [26, 17-21]. Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловельською системою міжнародних відносин [21, 12-23]. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Бездяечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики [21, 7].

Вчений-міжнародник П.Циганков притримується думки, що існували "європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав ("європейський концерт націй") XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х рр.", хоча відзначає, що "головний недолік такого "панорамного" підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів" [41, 175].

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє "сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи" [3, 109]. Структура міжнародних систем, на думку Р.Арона, завжди є олігополістичною. В кожну з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р.Арона, "зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі".

Виходячи з цього, Р.Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності [3, 113-114]. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р.Арона, була гомогенною, однак "ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир". Р.Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації

співвідношення сил, які можуть бути *багатополлярними* – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; і *біполярними* – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох "блоків", приєднуючись або до того, або до того, якщо не випаде нагода залишитись осторонь [3, 138]. Хоча, Р.Арон не заперечує, що "можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами".

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М.Каплан та Р.Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960. В основі типології Р.Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е.Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510-338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300-1559), ера релігійного панування (1559-1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789), епоха націоналізму (1789-1914), ера панування ідеології (1914-1974). В основу своєї типології Е.Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо [41, 176-177].

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV-XVI ст. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принципів національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М.Лебедевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами [21, 13]. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

1. Арин О.А. Мир без России. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. – 480 с.
2. Арин О.А. Россия: ни шагу вперед. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2003. – 352 с.
3. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
4. Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. – Дрогобич: Коло, 2002. – 192 с.

5. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордоні України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
6. Вандам Е.А. Геополітика і геостратегія. – Жуковский – Москва: Издательство "Кучково поле", 2002. – 272 с.
7. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. /Издание второе, дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002. – 432 с.
8. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001. – 464 с.
9. Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
10. Гаджиев К.С. Политическая философия. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.
11. Геополитика /авторы-составители В.Барншполец, Д.Барншполец, В.Манилов; под общей редакцией В.Манилова. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002. – 624 с.
12. Пта. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура, ідеологія, особистість: Методологічно-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
13. Дергачев В. Геоэкономика. – К.: ВИРА-Р, 2002. – 512 с.
14. Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.
15. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Вид-во центру ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.
16. Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.
17. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – 280 с.
18. Зінченко А.Л., Дячук Ю.І. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках ХХ століття: спроба критичного аналізу // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць /Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип. 10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 260-286.
19. Ивашов Л.Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. – 416 с.
20. Кальвокорресси П. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. – М.: Международные отношения, 2000. – Т. 1. – 592 с.; Т. 2. – 464 с.
21. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 479 с.
22. 20в. Лавер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті: Статистичне дослідження. – Ужгород, 2002. – 304 с.
23. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 351 с.

24. Макиндер Х.Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики. ХХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 7-32.
25. 22в. Малтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення. – К.: Основи, 1998. – 535 с.
26. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю. 1660-1783. – Москва – Санкт-Петербург: Издательство АСТ – Terra Fantastica, 2002. – 634 с.
27. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую революцию и империю: В 2-х томах. – Т. 1. 1793-1802. – Москва – Санкт-Петербург: Издательство АСТ – Terra Fantastica, 2002. – 573 с.
28. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую революцию и империю: В 2-х томах. – Т. 2. 1802-1812. – Москва – Санкт-Петербург: Издательство АСТ – Terra Fantastica, 2002. – 603 с.
29. Нартов Н.А. Геополитика /Под ред. В.И.Староверова. – М.: Юнити, 2000. – 360 с.
30. Несук М., Репринцев В., Камінський С. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1995. – №2-3. – С. 50-70.
31. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любцева О.О. Географія релігій. – К.: АртЕк, 1999. – 504 с.
32. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: Законы геополитики // Классика геополитики. ХХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 700-731.
33. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: Основные понятия геополитики // Классика геополитики. ХІХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 680-700.
34. Побережний В. Геополітичний простір України в історичній ретроспективі // Нова політика. – 2002. – №2. – С. 48-51.
35. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку /За ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
36. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) // Классика геополитики. ХІХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 53-182.
37. Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Нова політика. – 1998. – №5. – С. 18-23.
38. 34а. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
39. Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
40. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
41. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века. – М.: Логос, 2000. – 272 с.

42. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002. – 512 с.
43. 38а. Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике. – М.: Международный университет бизнеса и управления «Братья Карич», 1997. – 126 с.
44. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Автор і керівник проекту – А.В.Толстоухов; Автор-упорядник: В.П.Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
45. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет: Границы в их географическом и политическом значении. Паниден в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
46. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.